

УДК 811.161.2'255

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Олена Горошкіна

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра української мови,
вул. Оборонна, 2, ауд. 1-з 10,
Луганськ, 91005, Україна,
тел.: (80642)53 83 73*

У статті розкрито мету підручників з української мови для профільного навчання учнів старшої школи, основні принципи їх побудови, функції підручників, способи репрезентації дидактичного матеріалу, види вправ та їхній культурологічний потенціал.

Ключові слова: підручник з української мови для профільної школи, функції підручників, дидактичний матеріал, текст, види вправ.

Серед багатьох проблем сучасної освіти є такі, без розв'язання яких не будуть працювати жодна концепція навчання, жодна освітня технологія. До них належить проблема створення підручників нового типу – за змістом, функціями, принципами викладання матеріалу.

Відомо, що підручник – це навчальна книга, у якій викладаються основи знань з певного навчального предмета на рівні сучасних досягнень науки й культури відповідно до освітніх стандартів і програм [1, с. 260]. На нашу думку, традиційне визначення потребує доповнення стосовно підручника української мови, що є важливим засобом самовдосконалення учня, формування його мовної картини світу. Підручник з української мови є теоретико-практичним виданням для учнів, побудованим відповідно до загальнодидактичних принципів навчання, а також з урахуванням специфічних принципів, насамперед дискурсивності, комунікативної спрямованості, діалогізації суб'єктів навчання (учитель – учень).

Стрімкі суспільні зміни впливають на учня – суб'єкта навчання, визначають зміну освітньої парадигми: запроваджується профільне навчання, використовуються інноваційні технології, спрямовані на всебічний розвиток особистості. Соціальне замовлення впливає на зміну чинних програм, а отже, об'єктивною необхідністю стає створення нових підручників – навчальних книжок нового покоління. На цьому наголошують і автори "Концепції профільного навчання української мови в старшій школі" [2].

Проблемі створення підручника з мови присвячена значна кількість методичних студій, зокрема статті Н. Бондаренко, О. Горошкіної, Т. Завади, С. Карамана, В. Тихоші, Л. Мацько, Г. Михайловської, Л. Скуратівського, Г. Шелехової, А. Ярмолюк та ін. У лінгводидактиці визначено функції, принципи побудови підручників (Н. Бондаренко, Л. Рожило, К. Плиско, А. Ярмолюк та ін.), критерії відбору навчального матеріалу (О. Біляєв, Л. Мацько, М. Пентилюк, М. Шкільник та ін.), способи репрезентації мовних відомостей (Є. Голобородько, С. Караман, М. Крупа та ін.). Однак сьогодні надзвичайно гостро постала проблема створення підручника української мови для профільної школи.

Своєрідність профільного навчання мови полягає в розмежуванні філологічного (у межах суспільно-гуманітарного напрямку) та нефілологічного профілю.

Мета курсу української мови в школах філологічного профілю полягає в підвищенні загальнолінгвістичного рівня учнів, розширенні диференційованого навчання відповідно до запитів і здібностей старшокласників, у формуванні вмінь самостійно здобувати лінгвістичні знання, працювати з науковою й довідковою філологічною літературою, стимулюванні інтересу до слова, розвитку гуманітарного мислення й мовного чуття, що спирається на філологічну компетентність.

Мета підручника для цих шкіл полягає в підвищенні загальнолінгвістичного рівня учнів, розширенні диференційованого навчання відповідно до запитів і здібностей старшокласників, формуванні вмінь самостійно здобувати знання, працювати з науковою й довідковою літературою, стимулюванні інтересу до слова, розвитку гуманітарного мислення. Кінцевим результатом цієї роботи є виховання мовної особистості, яка відрізняється уважним ставленням до мови, розвиненим мовленням, а отже, і мисленням, інтелектом, емоційною сферою, емоційно-естетичним сприйняттям мови, мовленнєвою пам'яттю, мовним чуттям, мовленнєвим етикетом, тісно пов'язаним з культурою поведінки.

Запровадження нового змісту навчання характеризується:

- пильнішою, ніж була досі, увагою до функціонального аспекту мови, до стилістики, що вивчає мову як код національної культури, мову в її суспільному використанні, мовні функції, мовні явища й позамовні їх причини, мовця й мовну діяльність;
- підвищеним інтересом до риторики – науки про переконливе мовлення - з метою формування в учнів умінь говорити так, щоб за допомогою аргументів, доказів, мовних і немовних засобів, сполучаючи раціональне й емоційне, досягати бажаного результату;
- реалізацією принципу історизму завдяки введенню методично адаптованих, доступних для учнів систематичних історичних коментарів, довідок, упровадженню завдань пошуково-дослідницького характеру, які формують уміння самостійно здобувати знання, працювати з науковою й довідковою літературою, стимулюють інтерес до слова, сприяють розвитку в старшокласників гуманітарного мислення;
- ширшим, порівняно з основною школою, використанням відомостей із загального мовознавства, що зумовлено передусім особливостями змісту навчання.

Сучасний підручник повинен характеризуватися яскраво вираженим функціонально-стилістичним підходом до вивчення мовних одиниць, що дасть змогу учням усвідомлено їх засвоїти й використовувати у власній мовленнєвій практиці. Однак захоплюючись новим, ми не повинні втратити кращих традицій вітчизняних підручників, передусім ґрунтовності, наукової надійності. Потребують уважного перегляду способи подачі нового матеріалу, можливо, за допомогою опорних таблиць і схем. Важливо при укладанні підручника уникнути штучного нагромадження матеріалу, невиправданого його ускладнення. Шкільний підручник не повинен перетворюватися у вузівський, дублювати його. Критерієм відбору навчальної інформації має стати загальнодидактичний принцип доступності.

Мета курсу української мови в школах нефілологічного профілю полягає в узагальненні й систематизації знань, набутих у процесі вивчення основного курсу української мови, а також їхньому поглибленні відповідно до вимог, що ставляться перед абітурієнтами і студентами середніх та вищих навчальних закладів нефілологічного

профілю, піднесенні культури мовлення учнів, насамперед через удосконалення вмінь ефективного оперування мовними і мовленнєвими знаннями, зокрема стилістичними, текстотворчими, дискурсними, риторичними.

Особливості викладання української мови для учнів шкіл нефілологічного профілю полягають у залученні їх до систематичної мовленнєвої діяльності, пов'язаної насамперед з майбутнім фахом. Отже, акцент робиться на комунікативному аспекті мови.

Серед основних завдань, які стоять перед учителями-словесниками, виділяємо такі:

- виховання в учнів почуття національної свідомості, що значною мірою сприяє підвищенню мотивації вивчення української мови;
- формування комунікативної, мовної, мовленнєвої, предметної, прагматичної, етнокультурологічної, соціокультурної компетенцій учнів;
- корекція грамотності старшокласників;
- збагачення словникового запасу учнів термінологічною (відповідно до профілю) лексиною та фразеологією.

Мовна підготовка випускників повинна бути спрямована на вироблення вмінь спілкуватися на будь-які теми в такій мовній формі, яка б забезпечувала ефективність спілкування. Роль, яку повинно відіграти вивчення української мови в старших класах нефілологічного профілю, визначає бачення найближчої перспективи – здобуття подальшої освіти українською мовою.

Нам видаються сумнівними вимоги виключити з програми, а відтак і з підручника все, що не знадобиться учням у майбутній професійній діяльності. Розробка змісту навчання вимагає виважених підходів і має ґрунтуватися на дослідженнях із психології та лінгводидактики. Не можна ігнорувати логіку розвитку наукового розуміння, не можна розвинути інтелект учня, не даючи йому повноцінних знань. Навчання мови має бути цікавим і разом з тим глибоким за змістом, сприяти розвитку учня як особистості передусім через понятійне сприйняття світу. У навчанні мови, як і інших предметів, опора робиться на інтелектуальний потенціал учнів.

Ґрунтуючись на положеннях, висловлених у роботах Л. Виготського, В. Гумбольдта, О. Лурії, О. Потебні та ін., про діяльну природу мови, розглядаємо її в системі навчання як засіб саморегуляції, саморозкриття особистості учня, передачі їй культурних знань, психосоціального засіб комунікації. Такий підхід до мови визначає вимоги до відбору змісту навчання. У курсі української мови для шкіл нефілологічного профілю має бути закладений методично адаптований матеріал комунікативно-базисного ядра сучасної української літературної мови, що сприятиме формуванню мовної, мовленнєвої, комунікативної компетенцій учнів.

Як уже зазначалося, у вітчизняній лінгводидактиці визначено функції підручника з української мови, зокрема К. Плиско виділено інформаційну, систематизуючу, трансформуючу, виховну [3, с. 11].

Одна з основних функцій будь-якого підручника – інформаційна: за допомогою підручника учні опановують новий матеріал, повторюють вивчене раніше. Ця функція особливо яскраво повинна виявлятися в підручниках для шкіл філологічного профілю, зважаючи на зміст курсу. У підручниках для нефілологів важливою є система практичних робіт, спрямованість на формування системи наукових мовних понять, на засвоєння внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, закономірностей мови, яскрава виховна спрямованість матеріалу. Особливе місце відводимо моделюванню мовленнєвих ситуацій, у яких виокремлювалося б індивідуальне мовлення учнів, здійснювалося мовне виховання й формувалося усвідомлення позитивної мовленнєвої поведінки.

Формування мовної особистості старшокласника передбачає широке використання різноманітних комунікативних ситуацій, оскільки саме в ситуаціях учні вчаться спілкуватися з урахуванням позалінгвістичних чинників: соціального статусу мовців, конкретних умов спілкування – місця, часу, простору. Використання позалінгвальних ситуацій підвищує мотивацію навчальної діяльності. Крім того, значний комунікативний потенціал мають ситуації, у яких спілкування має неформальний, особистісний характер.

Іноді мовленнєва ситуація підказується життям класу, інтересами учнів, їхніми захопленнями, подіями в країні, школі, наприклад:

Уявіть собі, що ви учасник дискусії „Яка реклама потрібна на телебаченні?” Висловіть свою думку.

Доберіть історичні приклади, які б підтверджували думку Байрона – „Кращий пророк для майбутнього – минуле”.

Дискусія „Вища освіта – гарантія працевлаштування”.

Для цього використовуються комунікативні настанови як складова навчального спілкування. Наведемо приклади деяких з них:

- настанови, що потребують від учнів уміння висловлювати згоду, підтверджувати сказане, прислухатися до сказаного, доповнювати співрозмовника: продовжте текст, підтвердіть висловлену думку, погодьтеся з висловленим тощо;
- настанови, що формують у учнів уміння висловлювати своє ставлення до фактів, явищ, згоду або незгоду з чим-небудь: доведіть, відмовте, не погоджуйтесь, висловіть радість, здивування тощо;
- настанови, що спонукають учнів до певних дій або заборони цих дій: запропонуйте, запросіть, забороніть тощо;
- настанови, що вимагають уточнення, з'ясування предмета розмови: уточніть, з'ясуйте, висвітліть тощо.

Комунікативні вправи в старших класах використовуються з метою продукування висловлювань різних типів, стилів і жанрів мовлення, повторення мовленнєвих і мовних відомостей, отриманих у 5-9-х класах. Вихідним моментом мовленнєвих дій учнів є мовленнєва ситуація, тобто такий збіг обставин, що стимулює учнів до висловлювання. У кожній ситуації спілкування використовується своя стратегія, або усвідомлення ситуації загалом, що реалізується в мовленнєвих тактиках – прийомах, що дозволяють досягнути поставленої мети в конкретних умовах.

Провідним аспектом роботи в профільній ланці є збагачення словникового запасу учнів, що вимагає виділення принципів і критеріїв відбору лексичного матеріалу. Визначальними вважаємо тематичний і комунікативний принципи, що зумовлюють відбір для засвоєння лексичного матеріалу, який би ураховував професійні уподобання учнів. До критеріїв відбору лексичного матеріалу відносимо:

- критерій комунікативної значущості, що передбачає відбір слів, етикетних формул, необхідних для ефективного спілкування;
- критерій професійної значущості, що передбачає відбір слів, термінів, уживаних у мовленні людей певної професії;
- етнокulturознавчий, під яким розуміємо добір слів, що забезпечують репрезентацію української мови як основи культури української нації, найбільший її скарб, вироблення у старшокласників переконання, що в лексичній системі мови відбито національну своєрідність світосприйняття українців;
- критерій естетичної значущості, що передбачає відбір слів, які мають бути джерелом естетичної насолоди, що найвиразніше виявляється під час сприйняття художнього, зокрема поетичного мовлення.

Наступною важливою функцією підручника мови є розвивальна, що полягає насамперед у розвитку мислення учнів, їхніх творчих здібностей, мовного чуття й реалізується імпліцитно, у доборі матеріалу, системі завдань, що поступово ускладнюються від репродуктивних до креативних.

Рефлексивно-корекційна функція підручника реалізується за допомогою вправ і завдань, тестів для самоперевірки учнів.

Виділяємо культурологічну функцію підручника, оскільки підручник української мови – дієвий засіб залучення учнів до культурної спадщини українців – носіїв мови. Культурологічна функція реалізується у двох напрямках:

- навчання української мови в контексті української культури;
- пізнання української культури у взаємодії з культурами інших народів.

Таким чином, важливою складовою сучасного підручника є відомості про традиції, побут, вірування українського народу, мовленнєвий етикет, інформація про відомих українських письменників, художників, історичних діячів, науковців.

Джерелом розвитку інтересу до вивчення української мови вважаємо міжпредметні зв'язки в навчанні, особливо зв'язки мови з літературою, історією, географією, образотворчим мистецтвом, музикою. Міжпредметні зв'язки виявляються й у використанні текстів відповідної тематики. З історією народу, його життям і побутом тісно пов'язані усна народна творчість, декоративно-прикладне мистецтво. Багато мовних фактів можна пояснити за допомогою відомостей з історії традиційних українських промислів, зокрема Петриківки, Решетилівки, Косова та ін., про життя й творчість кобзарів, народних художників, різьбярів, гончарів, вишивальниць тощо. Робота з текстами, що представляють різні напрямки сучасного дискурсу в засобах масової інформації, науково-популярній літературі, зразках офіційно-ділового стилю, художніх творах, інформаційно збагачує учнів і сприяє їхній адаптації до різноманітних комунікативних ситуацій. У підручнику наявні ситуації, що можуть знадобитися учневі в його повсякденному житті, зокрема імітаційне моделювання ситуацій: привітання на день народження, розмова з батьками, учителем тощо.

Ілюстративний матеріал можна залучати до підручника імпліцитно (у полілогах і завданнях), експліцитно (посередництвом текстів відповідної тематики). Це сприятиме формуванню культури усного й писемного мовлення учнів, вихованню поваги до української мови й народу – її носія.

Своєрідність підручника для профільної школи вбачається в пріоритетному використанні текстового навчального матеріалу, що репрезентує соціокультурні концепти, визначені в соціокультурній змістовій лінії програми, з поступовим розширенням їхнього інформаційного поля. Важливим засобом навчання є профільно орієнтований текст як середовище функціонування мовних одиниць, що дає змогу залучити старшокласників до мовленнєвої діяльності, мотивує засвоєння лінгвістичної теорії, підвищує пізнавальний і виховний потенціал уроку.

Як бачимо, істотно збагачується зміст за рахунок роботи з позалінгвальною інформацією, робота з лінгвістичним і культурологічним матеріалом здійснюється за допомогою вправ, які ми називаємо когнітивно-розвивальними. Такі вправи використані в підручнику для старших класів нефілологічного профілю [4]. Вони складаються на основі тексту з фоновим національним компонентом таким чином, щоб поряд із удосконаленням знань, умінь і навичок учнів забезпечити одночасно формування української мовної картини світу, культурологічної компетенції. Провідними вважаємо такі типи вправ:

- аналітичні, пов'язані з аналізом текстового матеріалу;

- комунікативні, що передбачають залучення учнів до активної комунікативної діяльності, спрямовані на формування інтелектуально-креативних здібностей учнів: мовного чуття, дару слова, мислення, мовлення, уяви, уваги, спостережливості тощо;
- асоціативні, що спонукають учнів до виявлення емоційно-почуттєвого ставлення до тексту й навчального матеріалу, що досліджується на його тлі;
- дослідницькі, що передбачають залучення учнів до творчості через пошук, шляхом створення й розв'язання проблемних ситуацій.

Сьогодні потрібні електронні варіанти підручників, довідників, словників, що надавали б можливість учням самостійно працювати над підвищенням рівня своїх знань, умінь і навичок.

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К., 1997.
2. Пентилюк М. І., Горошкіна О. М., Нікітіна А. В. Концепція навчання української мови в системі профільної освіти (проект) // Методичні діалоги. 2006. № 10.
3. Плиско К. М. Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків, 2001.
4. Українська мова: Підручник для учнів старших класів середніх навчальних закладів нефілологічного профілю та абітурієнтів / Галетова А. Г., Гайдаєнко І. В., Горошкіна О. М., Паламарчук О. С., Пентилюк М. І. К., 2003.

LINGUODIDACTIC PRINCIPLES OF CREATING UKRAINIAN TEXTBOOKS FOR PROFILE SCHOOLS

Olena Goroshkina

*Taras Shevchenko Lugansk national university,
The Ukrainian language department,
2, 1-310, Oboronna str., Lugansk, 91005, Ukraine,
Phone: (80642) 53 83 73*

The article disclosed the purpose of books on the Ukrainian language for specialized training of high school students, the basic principles of their construction, features of books, didactic material representation methods, types of exercises and their cultural potential.

Key words: Ukrainian textbook for profile schools, functions of textbooks, teaching materials, text, types of exercises.

**ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ УЧЕБНИКОВ ПО
УКРАИНСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ПРОФИЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Елена Горошкина

*Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра украинского языка,
ул. Оборонная, 2, ауд. 1-310,
Луганск, 91005, Украина,
тел.: (80642) 53 83 73 .*

В статье раскрыты цель, основные принципы построения, функции учебников по украинскому языку для профильного обучения учащихся старших классов, показаны способы репрезентации дидактического материала, виды упражнений, их культурологический потенциал.

Ключевые слова: учебник по украинскому языку для профильной школы, функции учебников, дидактический материал, текст, виды упражнений.

Стаття надійшла до редколегії 29.11. 2009
Прийнята до друку 20. 01. 2010